

ЦЕННОСТНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИЯ УЧИТЕЛ В КОНТЕКСТА НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Петя В. Марчева-Йошовска

THE VALUE SYSTEM OF THE BULGARIAN TEACHER IN THE CONTEXT OF INCLUSIVE EDUCATION

Petya V. Marcheva-Yoshovska

ABSTRACT: *The value orientation of teachers in the context of inclusive education is a specific subject-subjective attitude, provoked by the importance of its interests, needs and desires.*

The report presents the results of a survey the value system of teachers, based on Milton Rokeach's Polish-American social psychologist, Milton Rokeach's „Value Orientation“ methodology. It contains basic terminal values on the one hand, and basic means-values on the other.

KEYWORDS: *values, teachers, Inclusive Education, Rokeach.*

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКА ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Натежалите обществените очаквания определят съвременното българско училище като основна институция, която генерира социалното поведение както на учениците, така и на учителите. С повишаване качеството на образователно-възпитателния процес, актуализираното учебно съдържание и адекватната методика, институциите в България са призвани да формират учениците на XXI век като високонравствени, жизнестойчиви и конкурентноспособни в променящите се условия личности. Според З. Скорни ценностите, като творение на човешката култура, се формират в резултат на въздействие на обществената среда [9, с. 79]. В тази връзка Л. Попова отбелязва, че в „ценността, като феномен на общественото съзнание, се тълкува като свойство на предмета, като значение на този предмет за човека, като отношение на човека към него“ [8, с. 2]. Изборът на етични норми се определя от това доколко дадените явления са познати за личността; доколко тя ги одобрява и съзнателно се насочва към тяхното овладяване; доколко тя ги приема като потребност и те самите се превръщат в потребност. Моралните норми и принципи позволяват да се планира дейността на личността с оглед нейното нравствено усъвършенстване. В същото време те регулират изявата на нравствената позиция на личността и стимулират нейното саморазвитие.

С право И. Иванов подчертава, че „изследванията на ценностите, които доминират в съвременната историческа епоха, дават основание да се говори за плурализъм на ценностите и нееднаква ценностна йерархия в различните общества. Така например едно изследване на ЮНЕСКО дава следната картина на **първите пет ценности за съвременното човечество**:

- Източна Европа: 1) мир; 2) социална справедливост; 3) кариера, работа; 4) качество на живота; 5) семейство.
- Западна Европа: 1) индивидуална свобода; 2) кариера, работа; 3) мир; 4) възможност за материален просперитет; 5) здраве.
- Северна Америка: 1) възможност за материален просперитет; 2) здраве; 3) кариера, работа; 4) индивидуална свобода; 5) социална справедливост.
- Латинска Америка: 1) живот, оцеляване; 2) демокрация; 3) практическа ефективност на знанието; 4) индивидуална свобода; 5) материален просперитет.
- Арабски свят 1) социална справедливост; 2) индивидуална свобода; 3) здраве; 4) образование; 5) закон, ред.
- Африка: 1) мир; 2) кариера, работа; 3) склонност към риск; 4) политическа независимост; 5) закон, ред.
- Азия и Океания: 1) възможност за материален просперитет; 2) демокрация; 3) мир; 4) образование; 5) качество на живота“ [3, с. 109].

Повишаване качеството и резултативността на образователно-възпитателния процес за ценностното формиране на учениците е свързано със създаване на подходяща стимулираща образователна среда, която несъмнено придава нов смисъл и значение на традиционната образователна система. Несъмнено доминираща роля в този процес имат учителите.

Промяната в българското училище се „разглежда като преустройство на убежденията, ценностите и нормите. От съвременния учител се изисква преосмисляне на опита, мотивите и социалната си роля в съответствие с новите условия, които налага преходът към демокрация. В този контекст основните приоритети за модернизация в българското образование след 1989 г. се набелязват в няколко направления: творческо преподаване, личностно-ориентиран подход към учениците, хуманност и толерантност в отношенията, възпитание в индивидуализъм и активно гражданско самосъзнание и др.“ [1, с. 3].

В контекста на *Закона за предучилищно и училищно образование* и *ДОС за приобщаващо образование*, на българския учител се възлагат повече задължения, отговорности и роли и се очаква високо качество на преподаването. Днес преподавателят се превръща в безспорен лидер, който управлява процеса чрез въвеждане на иновативни методи за работа, адаптира учебни форми и съдържания в приобщаващата класна стая, като диференцира подходи към различните образователни нужди на учениците.

Етичните убеждения винаги са били обект на национални и международни изследвания от редица автори. Един от специалистите в областта на ценностната ориентация е М. Rokeach, който поставя началото на тяхната съвременната психологическа интерпретация.

Л. Лозанова отбелязва, че понятието **ценност** е „интердисциплинарно по своята същност и присъства в предметната област на различни социални и хуманитарни науки“ [5, с. 376]. Според М. Rokeach то следва да бъде разглеждано „като нагласи и ключови признаци за типологизиране на индивидуални или групови идеи, стандартизиращи поведението на личността.“ [12, с. 5]. Приоритетно „високо място в нея заемат целите и желанията, които даден индивид много би искал да реализира. В случай на избор, при съществуването на алтернативни ценности, се избират онези от тях, които заемат висше място в тяхната йерархия“ [6, с. 45].

През 1973 година М. Rokeach публикува методика, известна под името *The value survey*, която става алтернатива на практически единствения до това време тест на учените G. Allport, P. Vernon и G. Lindzey (*Allport–Vernon Study of Values*) [11].

Ученият Rokeach разглежда ценността като разновидност на убеждението: „определен начин на поведение или крайна цел на съществуването е по-предпочитана от личностна или социална гледна точка, отколкото противоположна или друга гледна точка или крайна цел“ [4, с. 33 – 34]. Според автора ценностите „са организирани в система. Техните основания могат да се проследят в културата, обществото, неговите институти и личности“ [пак там]. Според М. Гарванова „неговият подход към структурата на ценностната система може да бъде определен като структурноенергетичен“ [2, с. 14].

С. Николаева разглежда ценността като „специфично субект-обектно отношение, провокирано от значимостта на обекта за субекта в сферата на неговите биологични и социални (физиологични и психологически) потребности, интереси, желания, предпочитания, чувства и емоции“ [7, с. 63]. Авторката подробно се спира на следните **основни** характеристики на ценността:

- *Субект-обектна природа.*
- *Йерархична и полярна структура* – „под влияние на своите потребности, интереси или емоции личността (групата) формулира оценката си за значимостта на различни ценностни носители. Така ценността придобива вид на рангова скала спрямо двете крайни оценки за обекта... Оценяването предполага йерархизиране не само на вътрешните значения на една отделна ценност, но и на йерархизиране на предпочитанията между групите ценности: красиво – истинно; добро – приятно; справедливо – свято“ [пак там, с. 64].
- *Обособяване на три типа детерминанти* – когнитивни, афективни и волеви (поведенчески).

Според авторката „сътношението между афективните и рационалните основания на ценностните избори варира силно в зависимост от личностните особености на субекта. Нормите се съотнасят към цялостната социална ситуация на развитие на личността; ценностите

– към детерминацията от тази ситуация комплекс от възможни избори на дейности, а мотивите регулират конкретната дейност в точно определен жизнен контекст“ [пак там].

Чрез ценността обектите се оценяват от позициите на точно определена времева перспектива затова „функционират като обективен поведенчески регулатор, когато е налице субективно ново за личността състояние на мотивационна възбуда. Затова те в едни случаи са *потенциални (възможни)*, а в други – *реални* или *актуални*“ [пак там].

Според М. Rokeach ценностният избор е резултат от процес на ранжиране, отколкото на скалиране, защото „всяка ценност се оценява не сама за себе си, а в съотношение с другите ценности, т.е. като единица от едно взаимосвързано цяло“ [3, с. 33 – 36]. В тази връзка ценностният избор се извършва на основата на единен критерий, а това е критерият на значимостта: от по-ценни към по-малко ценни обекти. Несъмнено убежденията, принципите на живот са много важни фактори за самоопределянето и саморегулацията на поведението на възрастния.

Според теорията на М. Rokeach (1973) има **два вида ценности**. **Първият са терминални (Т)**, т.е. *ценности-цели*, екзистенциални или крайни ценности, които се отнасят до смисъла на съществуването или са цели, които човек иска да постигне през живота си. Според автора те са „крайната цел на индивидуалното съществуване от лична или обществена гледна точка, заслужава да бъдат положени усилия за нейното достигане“ [12, с. 34; с. 65]. „Терминалните ценности се обособяват в две подгрупи – социални и личностни“ [2, с. 14 – 15].

Rokeach определя следните *ценности-цели*: „активен живот, пълнота и емоционална наситеност; жизнена мъдрост; здраве – психическо и физическо; интересна работа; преживявания на прекрасното в природата и изкуството; любов – духовна и физическа близост с любим човек; материално осигурен живот; добри приятели; обществено признание и уважение от околните; познание – възможно разширяване на знанията, общата култура и интелектуалното развитие; продуктивен живот – максимално пълно използване на възможностите, силите и способностите; развитие – работа над себе си, физическо и духовно усъвършенстване“ [3, с. 34 – 35].

Вторият списък съдържа *инструментални ценности (И)*, т.е. *ценности-средства*, които представляват алтернативни поведения или средства, чрез които се постигат желани цели (терминални). Към тях спадат: „възпитаност – добри маниери и добро поведение; ненасилие и приемане различията; амбициозност – високи изисквания и претенции; жизнерадостност – чувство за хумор; дисциплинираност – изпълнителност; независимост – способност да действаш самостоятелно и решително; непримиримост към своите недостатъци; образованост – широки знания, висока обща култура; отговорност – чувство за дълг, умение да държиш на думата си; рационалност – умение за логично мислене, обмисляне и вземане на рационални решения; самоконтрол – самодисциплина; смелост в отстояване на личното мнение и възгледи“ [3, с. 35 – 36]. „Инструменталните също се разделят на две: морални и ценности за компетентност“ [2, с. 15].

Важно е да се отбележи, че теоретичният модел и методиката на М. Rokeach са „широко признати и се използват за изследване на ценностните приоритети както на личностно, така и на социално равнище. Към достоинства на метода на Rokeach се посочват универсалността, удобството и икономичността, както при провеждането, така и при обработването на резултатите, гъвкавостта, т.е. възможността за вариране в стимулния материал и инструкциите“ [10].

2. МЕТОДИКА И ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Теоретичната и практическата значимост на проблема ориентира към целта на научната разработка. Основната ѝ **цел** е да се проучат и анализират ценностите на учителите в контекста на приобщаващото образование, което ще осигури по-ефективното адаптиране на всички ученици в общообразователната среда.

Предмет на проучването са социалните, интелектуалните и емоционално-психологически умения на учителите, проектирани в самооценката и междуличностните взаимодействия.

За постигане на целта е необходимо да се реализират следните научноизследователски **задачи**:

1. Да се проучат литературните източници, свързани с разглеждания проблем.

2. Да се проведе изследване, което да установи ценностната ориентация и система на учителите.

3. Получените резултати от проучването да се обработят чрез подходящи статистически методи.

4. Да се анализират резултатите и да се изведат конкретни изводи и препоръки за педагогическата практика.

Обект на изследването са 73 учители, от 18 населени места в България и един преподавател от Испания.

Методология на проучването

За постигане на целта и решаване задачите на изследването се приложи комплексна методика, включваща следните методи:

1. Теоретични: проучване, анализиране, подбор и систематизиране на литературни източници. Теоретичният обзор има за цел да изясни актуалността на разглежданата тема.

2. Емпирични: Необходимата за реализиране на целта информация се получава чрез диагностичен инструментариум – стандартизиран тест на М. Rokeach – „Ценностна ориентация“ за изследване моралния кодекс на учителите.

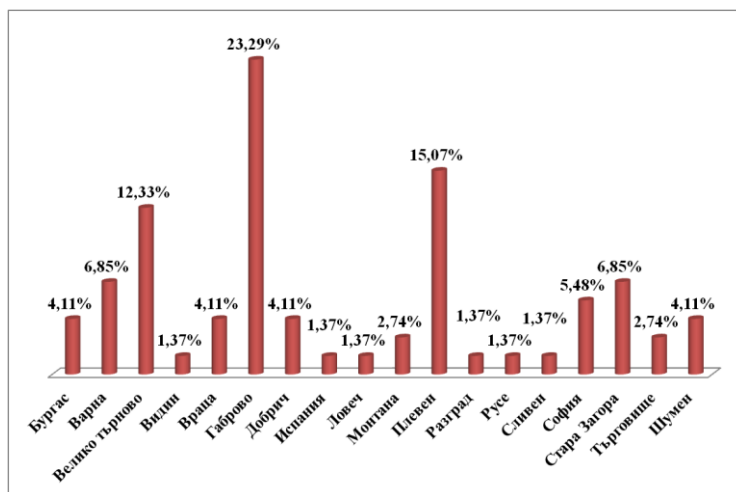
Тестът, конструиран от М. Rokeach (the Rokeach Value Survey), се състои от два набора ценности: 18 терминални и 18 инструментални, предложени в азбучен ред. Изследваното лице трябва да подреди обектите и в двата списъка, като започне от най-важните за него и стигне до най-маловажните. На всяка ценност се приписва съответен ранг, като 1 е най-значимият, а ранг 18 – най-малко значим. Учителят изпълнява задачата самостоятелно на работния лист, класифицира ценостите според съответния номер (№) [3, с. 34 – 36].

3. Математико-статистически методи за обработка на получените качествени и количествени резултати: обобщаване на резултатите е извършено с програмата „Статистически пакет за социални науки – IBM SPSS“, версия 19.0.

3. АНАЛИЗ И ОБСЪЖДАНЕ НА ДАННИТЕ ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Математико-статистическата обработка на данните се извърши с помощта на програмата SPSS, версия 19.0.

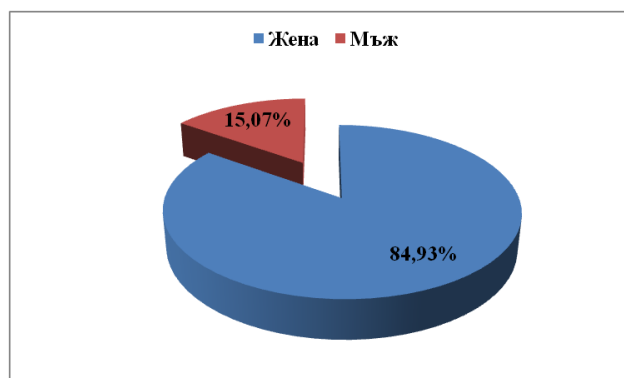
Профилът на изследваните лица е изграден на базата на характеристиките: населено място, пол и възраст.

Фигура 1. Населено място (в %)

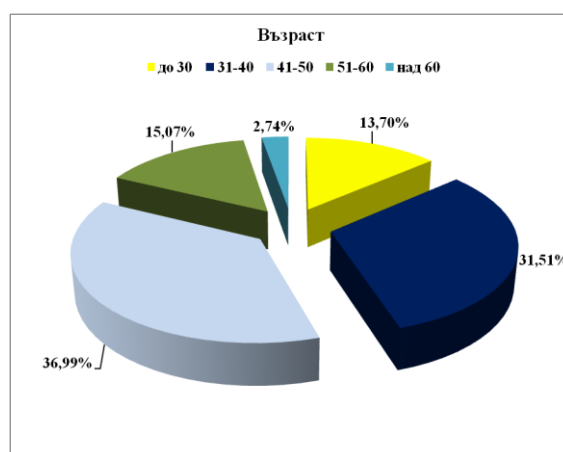
Разпределението по градове може да се наблюдава на фигура 1. Респондентите са от градовете – Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Габрово, Враца, Добрич, Ловеч, Монтана, Плевен, Разград, Русе, Сливен, София, Стара Загора, Търговище, Шумен, които са представени в дискусията на резултатите.

Демографска характеристика на изследваните лица (ИЛ) по *пол*: жени – 84.93%; мъже – 15.07% (фигура 2).

Фигура 2. Населено място (в %)

Разпределението по *възраст* е: до 30 г. – 13.7%; от 31 г. до 40 г. – 31.5%, от 41 г. до 50 г. – 37.0%; от 51 г. до 60 г. – 15.1%; над 60 г. – 2.7% (фигура 3).

Фигура 3. Възрастово разпределение (в %)

Анализ на данните по терминални ценности

На фигура 4. могат да се проследят позициите на терминалните ценности на анкетираните учители. За тях те са важни и трайни убеждения и идеали, споделяни от тях за това какво е добро или лошо, желателно или нежелателно, правилно или неправилно.

Резултатите показват, че според учителите **водещи** терминални ценности са: *свобода* (8.21%); *продуктивен живот* (7.87%); *увереност в себе си* (7.61%); *добри и верни приятели* (6.75%) и *щастлив семеен живот* (6.15%).

Фигура 4. Терминалните ценности (в %)

На **последните** пет места са посочени следните ценности-цели: *интересна работа* (4.67%); *активен живот* (4.01%); *познание* (3.80%); *материално подсигурен живот* (3.61%) и *приятно, ненатоварващо прекарване на времето; липсва на задължения* (3.60%) (таблица 1).

Таблица 1. Ранжиране на ценности-цели

Място	№ на ценност	Ценност	%
1.	14	Свобода (самостоятелност, независимост в мнението и постъпките)	8.21
2.	1	Продуктивен живот (максимално използване на собствените възможности, сили и способности)	7.87
3.	16	Увереност в себе си (вътрешна хармония, свобода на собствените противоречия, съмнения)	7.61
4.	2	Наличие на добри и верни приятели	6.75
5.	17	Щастлив семеен живот	6.15
6.	12	Развитие (работа над самия себе си; постоянно физическо и духовно усъвършенстване)	6.12
7.	3	Жизнена мъдрост (зрялост в разсъжденията и здравословен смисъл, достигнат чрез жизнения опит)	6.07
8.	8	Пълноценна любов (сексуална и духовна интимност с любимия човек)	5.71
9.	4	Здраве (физическо и психическо)	5.55
10.	18	Щастието на другите (благосъстояние; развитие и усъвършенстване на другите хора, на целия народ и на човечеството като цяло; алтруизъм)	5.22
11.	10	Обществено признание (уважение, възхищение от другите хора в обществото)	5.17
12.	15	Творчество (възможности за творческо развитие)	5.03
13.	7	Красота на природата и изкуството (преживяване от прекрасното в природата и изкуството)	4.83
14.	6	Интересна работа	4.67
15.	1	Активен живот (пълнота и емоционално изпълнен живот)	4.01
16.	5	Познание (възможност за разширяване на образование, знанията; кръгозор, обща култура; интелектуално развитие)	3.80
17.	9	Материално подсигурен живот (без материални затруднения)	3.61
18.	13	Развлечения (приятно, ненатоварващо прекарване на времето; липсва на задължения)	3.60

Данните от изследването сочат голямата „пропаст“, която съществува между осъзнатата ценност *свобода* и още толкова осъзната, но категорично отхвърлена – *ненатоварващо прекарване на времето; липсва на задължения*. Ценностите имат голямо влияние върху поведението (отношението) на учителя и служат като насоки във всякакви житейски ситуации.

Анализ на данните по инструментални ценности

Изключително важно място в структурата на личността заемат инструменталните ценности. От фигура 5. виждаме тяхното разпределение. За учителите те са идеални стандарти, както за начин на поведение, така и за самите личности.

Фигура 5. Инструментални ценности (в %)

Сред водещите ценности-средства преподавателите открояват: *самоконтрол* (8.08%); *жизнерадостност* (7.71%); *твърда воля* (7.69%); *образованост* (7.24%) и *отговорност* (6.26%) (таблица 2).

Таблица 2. Ранжиране на ценности-средства

Място	№ на ценност	Ценност	%
1.	11	Самоконтрол (самодисциплина, съдържаност)	8.08
2.	5	Жизнерадостност (с чувство за хумор)	7.71
3.	14	Твърда воля (волеви; умение да настояваш, когато си прав; да не отстъпваш пред трудности)	7.69
4.	9	Образованост (с богата обща култура)	7.24
5.	10	Отговорност (чувство за дълг; умение да държиш на думата с	6.26
6.	7	Независимост (способност да се действа самостоятелно, решително)	6.14
7.	8	Непримиримост към собствените и чуждите недостатъци	5.54
8.	3	Възпитание (с добри маниери)	5.53
9.	6	Изпълнителност (дисциплинираност)	5.47
10.	16	Честност (искреност, правдивост)	5.11
11.	12	Смелост (да отстояваш собственото мнение и възгледи)	5.03
12.	13	Рационализъм (умение да мислиш здраво и логично; да приемаш смислени и рационални решения)	4.97
13.	18	Широта на възгледите (умение да приемаш чуждата гледна точка; да уважаваш различните вкусове, обичаи, навици)	4.73
14.	4	Ефективен в работата (трудолюбие; продуктивност в работата)	4.61
15.	15	Търпимост (към чуждите възгледи и мнения; умение да прощаваш грешките и заблужденията на другите)	4.34
16.	17	Чувствителност (загриженост)	4.04
17.	2	Високи изисквания от живота	3.85
18.	1	Акуратност (чистоплътност; способност да поддържа нещата в работата си в ред)	3.67

Учителите класират на **последни** позиции ценности като: *ефективност в работата* (4.61%); *търпимост* (4.34%); *чувствителност* (4.04%); *високи изисквания към живота* (3.85%) и *прецизност* (3.67%).

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеният контент-анализ и получените резултати от изследването ни дават основание да изведем следните **изводи**:

- Резултатите от проучването показват, че еднотипните фактори в социалното пространство способстват за общи модели на изменения в ценностите, което е предпоставка за развиване и усъвършенстване във висока степен на нравствените междуличностни отношения.
- Дименсионалните приоритети и доминантните интереси зависят от социално-професионалната принадлежност на изследваните лица.

Проучването насочва към следните **препоръки**:

Българският учител е изправен пред сериозни предизвикателства: процесът на глобализация, отсъствието на ценностен консенсус в обществото относно механизмите и пътищата за дългосрочно социално развитие. Те разгарят в публичното пространство конфликти и противоречия – резултат от сблъсъка на различни ценностни системи във времето. За целта е необходим поглед и връщане към следните групи качества и добродетели:

- *Мотивационни* – положителна, устойчива мотивация за непрекъснато образование и самообразование, широки интереси към знания, изкуство, култура, стремеж към активна трудова дейност, устойчиви и ясни професионални интереси, мотивация за позитивно поведение в обществото.
- *Духовно-нравствени* – духовно богата, хуманна, честна, съвестна, отзивчива, скромна, искрена, добра, справедлива, милосърдна, порядъчна личност.
- *Интелектуални* – мащабно мислеща, творческа, ерудирана, с развито интуитивно, логическо и критическо мислене, изобретателна, умна, съобразителна личност.
- *Делови* – трудолюбива, предприемчива, дисциплинирана, отговорна, способна за делови риск, довеждаща започнатото докрай личност.
- *Организационно-волеви* – целеустремена, упорита, вискателна към себе си, самокритична, настойчива, волева, способна да достигне набеязаната цел личност.
- *Социални* – личност с хуманистичен светоглед, с активна гражданска позиция, способна да разбира другия, да уважава по-възрастните, грижливо да се отнася към националните традиции, да цени семейния живот, да е способна продуктивно и творчески да работи в колектив.
- *Общокултурни* – да притежава култура на умствения и физически труд, на общуването и поведението, правова, икономическа, екологическа, политическа, естетическа, музикална и художествена култура.

В заключение следва да се **отбележи**, че ценностите ще продължават да бъдат актуални, докато съществува човечеството, защото те са моралните стожери както на индивида, така и на социума. Те вечно ще предизвикват въпроси и провокират опити за откриване на най-подходящите отговори. Този многообхватен проблем е свързан с всички сфери на човешкия живот и за неговото цялостно осмисляне е необходимо повече време и по-обширна методика за определяне на ценностната йерархия.

Цялото общество следва адекватно да осмисли приобщаващото образование, основавайки се на схващането, че всички деца и ученици могат да се приобщят в условията на естествената социална среда.

Несъмнено проведената изследователска работа потвърди актуалността на разглеждания проблем за педагогическа практиката в България. Тези и други проблеми ще бъдат предмет на бъдещи авторски изследвания.

Към момента формулираните изводи позволяват да се обобщи, че целта и задачите на проучването са решени и постигнати.

Литература:

1. **Байчинска, Гарванова:** Байчинска, К., М. Гарванова. *Изменчивост и стабилност на ценностната система на българските учители (1995 – 2005 г.)*,
1. Достъпно на: <https://magigarvanova.files.wordpress.com/2015/03/article-teachers1.pdf> (15.04.2020)
2. **Гарванова 2003:** Гарванова, М. *Трансформация в ценностите на съвременния българин*. София: „За буквите – О писменехъ“.
3. **Иванов 1999:** Иванов, И. *Методики за изследване на потребностите, мотивите и ценностните ориентации*. Шумен.
4. **Иванов 2004:** Иванов, И. *Теории за образованието*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
5. **Лозанова 2018:** Лозанова, Л. Ценностите, свързани със самоутвърждаването на учениците и влиянието на социалните мрежи върху тях. В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, XXII Педагогически факултет*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 375 – 380.
6. **Лозанова 2016:** Лозанова, Л. *Ценностите на учениците в медийното общество*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
7. **Николаева 2000:** Николаева, С. *Личността на ценностен кръстопът*. София: „Булгарика“.
8. **Попова 2010:** Попова, Л. *Актуални аспекти на формирането на ценностна ориентация у учениците*. В. Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“.
9. **Скорни 1990:** Скорни, З. *Ценности и възпитание*. – *Педагогика*, № 2., София: МОН.
10. **Тенева, Вълкова:** Тенева, М., М. Вълкова. *Методически подходи за изследване на ценностите*, достъпно на http://e-university.tu-sofia.bg/e-publ/files/2826_Metodi4eski%20podhodi%20za%20izsledvane%20na%20cennostite%20-%20Kopie.pdf (23.04.2020 г).
11. **Allport, Vernon & Lindzey 1960:** Allport, G. W., Vernon, P. E., & Lindzey, G. A. *Study of values: A scale for measuring the dominant interests in personality* (3rd ed.) [Manual]. Boston, MA: Houghton Mifflin
12. **Rokeach 1973:** Rokeach, M. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press

гл. ас. д-р Петя Марчева-Йошовска,
преподавател във ВТУ „Св. св. Кирил и Методи“,
Педагогически факултет, катедра „Педагогика“;
e-mail: petiamarcheva@abv.bg